

Från ära till skuld

Bönder och överhet i edgården¹

Sari Nauman

Den 30 oktober 1626 kom Sven i Älekulla inför häradsrätten i Mark och anklagade Olof i Deragården för stöld. Svens yxa saknades, och han menade att Olof hade tagit den. Några bevis hade han dock inte, varför Olof tillsammans med elva andra ”ärlige, beskedelige, ovälde dannemän” gick tolvmannaed på att han var oskyldig. Eden hade utfästs av honom tidigare, står det i protokollet, och förmodligen hade det som brukligt var skett vid något av de närmast föregående tingen. Efter fullbordad ed blev Olof frikänd, med den brasklappen att utfallet kunde ändras ifall bättre bevis inkom. Rätten valde dessutom att sakfälla Sven för att han inte hade kunnat bevisa sin beskyllning.²

Edgårdsprocessen kunde användas på de svenska tingen i mål där det saknades tillräckliga bevis för att svaranden skulle kunna fällas eller frias för det brott han eller hon anklagades för. Svaranden kunde då antingen självmant eller på rättens uppmaning utfästa en ed, vilket innebar att svaranden lovade att vid nästa ting svära på att han eller hon var oskyldig samt att ha med sig, vanligen, tolv män respektive kvinnor som svor ed på att det som svaranden sade var sant. Lyckades eden blev den anklagade frikänd för brottet, misslyckades den blev han eller hon däremot dömd.³ Fallet ovan kan användas som typexempel på hur edgården kunde gå till, och är ur det perspektivet inte ägnat att väcka uppmärksamhet. Men en detalj sticker i ögonen: Hur kommer det sig att Olof *trots avsaknaden av bevis* utfäster edgård? Varför blev han inte frikänd direkt?

Under medeltiden var edgårdsprocessen tillsammans med nämndprocessen dominerande i den svenska rätten.⁴ Den var en del av en formalistisk bevisprövning, där domaren endast avkunnade dom efter att parterna själva presenterat de bevis de ansåg nödvändiga och passande. Detta har ställts mot en materiell bevisprövning och inkvisitorisk process, där domstolen tog större plats genom att fråga efter bevis och förhåra de inblandade. Den inkvisitoriska processen tillämpades ibland i de andliga domstolarna under medeltiden, och

kom att bli vanligare även i världsliga domstolar under 1500- och 1600-talen, för att dominera totalt under 1700-talet. Under senmedeltiden infördes även den legala bevis teorin, enligt vilken bevis graderades som indicier, halvt bevis (vittnesmål från endast ett vittne) eller fullt bevis (erkännande, vittnesmål från två samstämmiga vittnen eller officiella urkunder). Detta system vann ytterligare mark under tidigmodern tid, och hade då betydelse för edgårdsprocessen. Det var nämligen när det endast förekom halvt bevis som man menade att edgården skulle tillämpas, eftersom man då inte kunde utesluta att den anklagade var skyldig till brottet. Edgården skulle fungera som ett medel för rätten att använda sig av då den var osäker på hur den skulle döma, något som pekar mot en allt bredare acceptans av den inkvisitoriska processen.⁵

Ändå verkar det som att edgårdsprocessen användes även i andra fall. Sven i Ålekulla presenterade inga bevis för häradsrätten, ändå tilläts Olof i Deragården utfästa edgård. Även många andra fall under denna tid följde samma mönster: Indicier fanns, men varken hela eller halva bevis. Det var just denna typ av fall som Olaus Petri under 1500-talet och Johan Stiernhök under 1600-talet varnade för, när de försökte begränsa användandet av eder i rätten. De menade att ingen skulle tvingas att fullgöra en edgård eller – som man sade – gå lag, såtillvida det inte fanns halva bevis för den anklagades skuld. Det fanns nämligen en fara inbyggd i edgårdsprocessen: ”där som ofta gånges lag, där ske ock ofta falska eder”.⁶ Ett alltför vardagligt användande ansågs alltså leda till att edens helgd hotades.

Stiernhök, som var en framstående jurist, riktade mer kritik mot institutionen. I sitt verk *Om svears och götars forna rätt* menade han att edgårdsprocessen möjliggjorde att skyldiga gick fria och att oskyldiga fälldes, samt att edgårdsmännen sig själva ovetande begick mened ifall den anklagade hade ljugit även för dem. Ett alltför vidlyftigt användande av och oförmåga att straffa mened kunde leda till såväl gudsförakt som samhällsförvirring.⁷ År 1695 ledde kritiken också till att processen avskaffades. I forskningen har detta uppfattats som närmast en formalitet; processens användning hade varit i avtagande sedan början av 1600-talet och i stort sett redan upphört när den genom en förordning från Kungl. Maj:t slutgiltigt förpassades till historien. Denna uppfattning lider dock av en brist: Det saknas i stort sett undersökningar av edgårdsprocessens praktik i Sverige. I viss mån har edgården tagits upp i annan forskning som utifrån rättsmaterial har studerat andra företeelser, men då endast i förbigående. Underlaget till slutsatserna om edgården och dess avskaffande har snarare utgjorts av de rättslärdas diskussion samt av olika förordningars formuleringar. Den förändring man påvisat är därmed en i teorin snarare än i empirin. Trots denna brist på undersökningar kring hur edgården faktiskt användes har den ofta tagits som exempel på en folkligt orienterad rättvisa.⁸

I den här artikeln kommer jag att undersöka edgärdsprocessens funktion i häradsrättens praktik. Av två skäl har jag valt 1600-talet som period. Dels blir källmaterialet mer omfattande under 1600-talet, då instiftandet av hovrätterna gjorde att protokollföringen blev alltmer noggrann, dels slutar 1600-talet med edgärdsprocessens avskaffande, vilket gör perioden särskilt intressant.⁹ 1600-talet är en period då edgärdsprocessens funktion förändras. Men motsvarades egentligen de rättslärdas alltmer negativa hållning av en alltmer restriktiv användning i häradsrätterna? Och vem förefaller i så fall ha varit drivande i den utvecklingen, allmogen eller tingsförrättarna? Mitt undersökningsområde utgörs av Marks härad i Sjuhäradsbygden, som utmärker sig genom en näst intill komplett serie domböcker från 1610 till 1695, då edgärdsprocessen avskaffades.¹⁰ Efter att ha utgått ifrån ett register över häradsrättsprotokollen har jag genom domböckerna studerat samtliga fall där edgärdsprocessen förekom under dessa år. Jag har, för att kunna följa fallens utveckling, ansträngt mig för att lokalisera såväl utfästningen av edgård som det tillfälle då edgården avgjordes, men i vissa fall har utfästningen inte antecknats i protokollen. 158 fall har hittats på detta sätt, och de flesta förekommer två eller flera gånger.¹¹ Huvuddelen av dessa fall, 132 stycken, utspelar sig före 1653. Detta brott är så drastiskt att det kräver en förklaring. Därför kommer jag först diskutera edgårdsmålen före 1653, för att därefter studera den förändring som sker utifrån två tänkbara förklaringar: häradsdomarens intåg på arenan samt edens omformulering, två händelser som i Marks härad råkar sammanfalla just år 1653. Innan jag kommer in på undersökningens resultat vill jag dock kort diskutera hur tidigare forskning har behandlat edgården.

Edgärdsprocessen i diskussionen då och nu

De rättslärdas var skeptiska mot edgärdsinstitutionen, och ville begränsa dess användande. Man ansåg att det fanns stor risk för mened, och att faran inte enbart var världslig. Mened var ett brott mot Gud, och Guds straff ansågs kunna drabba såväl den enskilda brottslingen som samhället i stort, och såväl i denna världen som i nästa. Samtidigt som hotet om straff av såväl Gud som samhälle säkerligen verkade avskräckande på den svärande, ansåg alltså de rättslärdas att det inte var nog. I en tid då kristendomen var grundläggande för det svenska samhället och där krig och oroligheter var vardagsmat hade brott mot kyrkan och Gud högsta prioritet, och användandet av eder borde därför begränsas. Ett problem var dock att ederna sällan påtvingades den anklagade av domaren utan istället utfästes självmant av den anklagade. Detta gjorde användningen svår att kontrollera. Utfästningen var en effekt av den formalistiska bevisprövningen, där uppgiften att lägga fram bevis inte sågs som en skyldighet utan som en rättighet som framför allt tillkom den ankla-

gade. Edgården var således inget tvångsmedel som rätten hade möjlighet att använda sig av, utan ett rättsmedel som svaranden valde att använda i syfte att bemöta en anklagelse.¹²

Utifrån detta konstaterande har tidigare forskning tolkat edgårdsprocessen som ett uttryck för en slags bonderätt, som syftade till att lösa en konflikt. I en kort kommentar till en artikel av Hans Eyvind Næss i *Historisk Tidskrift* 1991 framför Bengt Ankarloo den tesen, utifrån en mindre undersökning som han genomfört över Västbo härad. Han menar att edgården i Sverige var ett uttryck för en offensiv rätt (det vill säga att den brukades på den anklagades initiativ) som användes för att återupprätta den anklagades heder, och inte nödvändigtvis för att utreda sanningen i ett brottsmål.¹³ I Norge var samma process däremot ålagd den anklagade av domaren, och således defensiv. I artikeln som Ankarloo kommenterar, "Mededsinstituttet: En undersøkelse av nektelsesedens utbredelse og betydning i norsk rettsliv på 1600-tallet", studerar Næss den norska edgården. Artikeln utgör en utmärkt ingång till processens användning. Han konstaterar att edgården mer sällan användes i regioner där överheten var stark, och att de förändrade maktförhållandena i samband med enväldets och ämbetsmannastatens inträde är en del av förklaringen till varför edgården avskaffades i Norge 1687. I regioner där överheten hade sämre kontroll var den dock relativt vanlig, och användes av både män och kvinnor – de sistnämnda visserligen i betydligt mindre omfattning. Den bör också, enligt Næss, ses som "et folkelig innslag i rettspleien", i det att den direkt satte domens avgörande i menighetens händer. Genom att välja att ställa upp som mededsmän eller inte bestämde menigheten om den anklagade skulle frikännas eller dömas för brottet.¹⁴

I linje med detta resonemang menar Marja Taussi Sjöberg att edgårdsprocessen bör förstås som tillhörande ett äldre samhälle, där rätten huvudsakligen syftade till att lösa konflikter.¹⁵ Även Eva Österberg har argumenterat för att rätten under senmedeltid och tidigmodern tid hade ett i huvudsak konfliktlösande uppdrag, att den var ett slags förhandlingsrättvisa. Utifrån Peter Blickles teori om kommunalismen hävdar hon att lokalsamhället hade ett stort inflytande på tinget, och agerade tillsammans med statens representanter snarare än mot dem – dock inte alltid utan konflikter. Detta innebar att det till stor del var lokalsamhällets problem som löstes där. Under 1600- och 1700-talen omvandlades dock systemet till att i allt högre grad bli ett medel för staten att utöva kontroll. Istället för att fungera som en arena för konfliktlösning användes tinget nu av staten för att döma och straffa. Detta förändrades i samband med att rättssystemet byråkratiserades, en process som den juridiska forskningen har kopplat till den judiciella revolutionen och professionaliseringen.¹⁶

Jan Sundin håller med Österberg om att en sådan utveckling ägde rum, även om han inte diskuterar kommunalismen som sådan. Han menar att

[e]n övergripande målsättning för det äldre lokala rättssystemet var att bevara lugnet och harmonin i socknen eller i staden. I de flesta fall skulle därför domstolarna verka för att en konflikt löstes så att detta lugn återställdes. Kompensation till den förfördelade och återställd grannsämja blev rättvisans viktigaste funktion vid sidan av avskräckningen.¹⁷

Edgårdsprocessen anses alltså av dessa och andra forskare höra hemma i en sådan konfliktlösande rättsskipning. När rättssystemet förändrades försvann basen för edgårdsprocessen, och den avskaffades. Genom att den under hela 1600-talet minskade i användning, verkar man snarast se den förordning som avskaffade processen som en formalitet. Ankarloo driver exempelvis tesen att edgårdsprocessen ”är nära förknippad just med den symmetriska förhandlingsrättvisan och att den försvinner när överhetsjustisen börjar utövas av professionella jurister också på häradsnivå”.¹⁸ Detta antagande reser dock frågan: Hur förhöll sig bysamhället till denna förändring? Edgårdsprocessen användes tämligen ofta, och just offensivt av bönderna själva. Vad hände när denna möjlighet togs ifrån dem? För att utreda detta måste vi först komma närmare vad edgårdsprocessen innebar för de inblandade, och vilka konflikter den kunde tänkas lösa. Ed utfästes ofta i mål där bevis saknades, och där den anklagade således inte riskerade att dömas för brottet. Själva utfästelsen av eden möjliggjorde dock också en dom, då den som misslyckades med en utfäst ed, genom att inte kunna samla tillräckligt många edgårdsmän, enligt lagen skulle dömas för det brott som han eller hon stod anklagad för. Svaranden tog således en risk med edsutfästelsen, en risk som måste förklaras.

En ärlig man

Målen som möter oss på Marks häradsting under 1600-talets första hälft följer ofta en och samma mall, och liknar vad vi såg i det allra första exemplet i denna artikel. En person anklagades för ett brott men bevis saknades, varför den anklagade utfäste och fullgjorde edgård och blev frikänd. Frågan är varför edgården utfästes ifall bevis saknades – den anklagade borde ju rimligen i sådana fall ha frikänts direkt. I detta avsnitt vill jag därför klargöra vilken funktion edgården fyllde på häradstingen fram till 1653.

När Olof Bock i Häven på vårtinget 1621 stod redo att gå tolvmannaed på att han inte hade undanhållit någon av den nu avlidne Arvids ägodelar, kom Arvids släktingar fram och erkände att de inte hade några bevis på att Olof skulle vara skyldig. Att det ändå behövde gå så långt som att Olof skulle

dra dit tolv av sina grannar bör inte ha berott på att Olof fruktade att annars förklaras skyldig – i avsaknad på bevis hade Olof förmodligen sluppit straff. Det här fallet syftade således inte till att avgöra huruvida Olof var skyldig eller inte, utan rörde snarare huruvida han var oskyldig eller inte: var han en ärlig man? De misstankar som fanns mot hans person behövde skingras, då Olof dessutom stod redo att gifta sig med den framlidne Arvids dotter.¹⁹ Många andra mål från perioden visar en liknande problematik: Den anklagade behövde försvara sin heder och utfäste därför edgård. Edgårdsmålen kan således sägas gälla ära snarare än skuld, en tolkning som också stöds av Seppo Aalto, Kenneth Johansson och Erling Sandmo. Vad man gjorde när man gick ed var att försvara sin ära mot beskyllningar.²⁰ Detta förutsatte förstås att man hade en ära att försvara, det vill säga att man inte tidigare hade förlorat den genom att göra sig skyldig till vanhedrande brott eller bli osams med grannarna. Främlingar och soldater hade i regel svårt att samla ihop edgårdsmän, då man inte var villig att svära med någon som man inte kände. Institutionen brukades istället huvudsakligen av bofasta män som tillhörde bysamhället, och det var deras likar som ställde upp som edgårdsmän: Även de skulle vara bofasta och kända för sin erfarenhet, sakkunskap och sanningskärlek. Ofta påtalades detta också i protokollen; edgårdsmännen benämndes som ”trovärdiga dannemän” eller ”ärliga bofasta män”.²¹

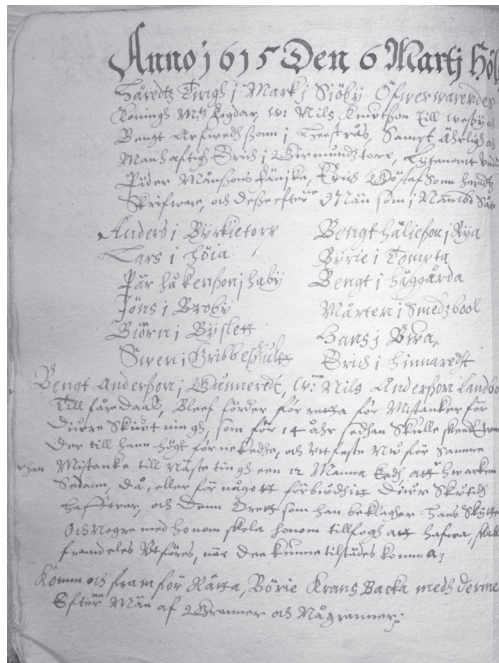
Att det hela skulle göras offentligt inför häradsrätten är heller inte ägnat att förvåna. Vikten av att i det äldre samhället påtala sin rätt offentligt har tidigare uppmärksammats av Maria Ågren. Den som inte opponerade sig mot ett yttrande eller beslut som han eller hon ansåg var orättfärdigt, menades ha förverkat sin rätt att göra det senare. Att stå tyst räknades som tyst medgivande.²² Genom att däremot offentligt bemöta beskyllningen på tinget tvingade man ryktesspridaren att stå för sitt tal, och den som anklagades fick möjlighet att visa sitt sociala kapital genom att uppbåda sina grannar till en gemensam manifestation. Man kan också tänka sig att ett rykte som ifrågasattes på tinget i vissa fall tidigare hade cirkulerat ute i bygden, och kunde orsaka den omtalade diverse men. Genom att dra fram det i ljuset och klä det i ord gjorde man det möjligt att bemöta det med hedern i behåll. Så gjorde Jöns Börgesson i Fagerhult på sommartinget 1616, då han med elva andra män erbjöd sig gå tolvmannaed på att han inte hade stulit pengar av Nils Rus och hans hustru. Varken Nils eller hustrun sade sig dock misstänka Jöns för detta, och de var villiga att ge Jöns eden upp.²³ Trots detta tilläts Jöns gå sin ed, men edgårdsmännen fick låta bli.²⁴ Jöns starka vilja att svära sig fri från brottet speglar ett samhälle där det var nödvändigt att öppet bemöta ett rykte, även om ingen när det väl kom till kritan ville uttala ryktet högt. Att eden inte behövde sväras efter att avsikten hade förklarats var vanligt, och visar att man även på häradstingen var medveten om allvaret i att svära eder inom rätten;

om möjligt undvek man att saken gick så långt. Endast efter att Jöns insisterat fick han tillåtelse att svära sin ed.

Att även mål där bevis helt saknades drogs upp tyder på att det inte var ett frikännande av domstolen man i första hand strävade efter, även om detta förstås också bör ha spelat in. Ett primärt syfte var att lösa en konflikt och att bemöta ett rykte som eventuellt kunde medföra problem för den anklagade. Den anklagade var likt Jöns Börgesson ofta själv mer än villig att utfästa ed och behövde sällan övertalas. Det fanns dock i regel också en som anklagade, och om edgården lyckades var det istället denne som råkade illa ut. Falsk tillvitelse medförde böter på samma belopp som det den anklagade riskerade och detta straff utdömdes också flera gånger i Marks härad, som det första exemplet med Sven och Olof visade.

Bengt Ankarloos undersökning av Västbo härad stöder ovanstående tolkning. Han konstaterar att edgården lyckades i samtliga fall som han studerat. Den avlades alltså utifrån en styrkeposition, där den anklagade besatt kapital att förorda sin mening.²⁵ I min undersökning förekommer det under denna första period nio mål där edgården inte lyckades, och den anklagade istället fälldes för brottet. Det var inte ofta en anledning uppgavs till att edgården misslyckades, men där så gjordes stöder materialet tesen; det var nämligen svaga grupper som inte lyckades uppfylla sin ed. Lars i Harakulla försvarade på sommartinget 1615 sin son i ett jaktmål, där sonen anklagades för att ha skjutit tre rådjur. Lars erkände att två rådjur blivit skjutna, men för det tredje hade han tidigare utfäst en tolvmannaed. Nu tvingades han dock erkänna att han inte hade lyckats samla ihop tillräckligt med män. Böterna för brottet blev dock nedsatta från tio daler till fem för Lars stora fattigdoms skull. I ett annat mål misslyckades Olof med sin tolvmannaed för olaga jakt, och valde då att bekänna brottet. Han förklarade sig med att det var på den tid då fienden var i trakten, och att han behövde föda sin hustru och sina barn. Rätten intygade att han var en fattig karl, men såg sig ändå nödgad att fälla honom för brottet.²⁶ De misslyckade målen var få, och de allra flesta utfästa edgärder avklarades utan synbara problem. I de fall en edgård misslyckades fanns också bevis på skuld, även om de inte var fullständiga – den anklagade kan alltså ha sett sig tvungen att utfästa edgård för att alls ha en möjlighet att bli frikänd.

De misslyckade edgärdena tydliggör vad som riskerar att hamna i det fördolda ifall bara lyckade fall studeras – att det inte var alla som var i position att fullgöra en edgård. Institutionen var möjliggörande för dem som hade lokalsamhället i ryggen, men starkt begränsande för dem som saknade det. Ett av de lyckade målen förstärker bilden. Kerstin i Assberg, Torstens hustru, stod anklagad för trolldom då hon under påskdagen 1619 setts ute på markerna i gryningen. Även hennes man hade funnits ute vid samma tid, men närmare byn, vilket ansågs mindre misstänkt. Då man frågade de båda varför hade de

1615 års dombok, Vintertinget 6/3, Göta hovrätt, mål 1 och halva mål 2. Källa: Vadstena landsarkiv.

svarat att de letade efter sitt sto. Detta räckte för att misstanke skulle uppstå, och nu behövde Kerstin elva kvinnor för att fullborda sin edgård.²⁷ Då hon var nyinflyttad (sedan fyra år) i Assberg ville rätten att hon skulle hitta fem kvinnor från Assbergs grannlag, medan de övriga fick komma från hennes hembygd. Detta var dock inte det lättaste då hennes man hade legat i långvarig träta med grannarna, och ingen av dem var villig att gå ed med henne. På rättens förfrågan varför erkände de att de i och för sig inte tidigare hade märkt något ont med henne men att de ändå inte var villiga att gå eden, just eftersom de var osams med hennes make. På hösttinget 1619 nödgades därför Kerstin be rätten om att få ta samtliga edgårdskvinnor från sin hembygd. Om hon dessutom fick byta ut några kvinnor mot män stod hon redo att gå eden på samma ting. Detta tilläts henne, och med en kvinna från Assbergs grannlag, fem kvinnor från hennes hembygd, två kvinnor och tre män (som svor för både sig själva och sina hustrur) av hennes moders grannar samt henne själv fullbordades så eden och hon blev fri.²⁸ Detta mål sticker ut på flera sätt. Grannarnas ovilja att svära ed med Kerstin ifrågasattes av rätten, och förklarades med maken Torstens utanförskap. Torstens frånvaro i konflikten är dock än märkligare. Detta är det enda mål under min undersökningsperiod där en kvinna själv

utfäster och går sin edgärd – i samtliga andra mål där kvinnor stod anklagade fylldes eden av hennes make eller, om hon var ogift, hennes far. I en tid då en kvinna enligt lagen inte tilläts vittna och där hennes make eller far i många fall var straffskyldiga för henne var detta ett självklart tillvägagångssätt.²⁹ Det visade dessutom att han stod bakom henne och menade att hon var oskyldig till brottet. Anledningen till att maken i det här fallet inte gjorde så kan ha varit att han själv hade hittats ute strövande samma morgon som Kerstin, men kanske framför allt att han befann sig i konflikt med sitt grannlag. Torsten besatt inte den nödvändiga auktoriteten för att fria sin hustru.³⁰

Edgärdsprocessen utspelade sig alltså på en manlig maktarena, som kvinnor utestängdes från. Genom att de flesta kvinnors mål försvarades av en man, blev också han målets huvudperson. Detta syns i det faktum att ederna i sådana mål svors med hjälp av edgärdsmän och inte edgärdskvinnor – män gick ed för män. Det verkar därmed som om anklagelsen om kvinnans brott återverkade på mannens ära, då han hade ett behov av att återupprätta den. Men det var inte alla män som kom ifråga, utan endast de som besatt tillräcklig auktoritet – med andra ord, de som förestod ett hushåll och hade sin ära intakt. Hushållsideologin var stark i 1600-talets Sverige, och på samma sätt som kungen höll efter sitt rike och sina undersåtar skulle mannen i hushållet hålla efter övriga hushållsmedlemmar. Han hade rätt att aga dem för att upprätthålla ordningen (jämför statens rätt att straffa), och hans ära var beroende av hushållets. När hans hustru eller dotter anklagades för ett brott, anklagades därmed även han för att ha misslyckats att upprätthålla ordningen. Det är då inte märkligt att mannen utfäste och fullbordade ed åt sina kvinnliga hushållsmedlemmar, det är snarare fullt förståeligt. Hans ära stod på spel.³¹

Edgärdsmålen kan i ljuset av detta förstås som en homosocial arena. Här mötte män andra män för att försvara sin ära. Det märks också när man studerar vilka brott edgärdsprocessen användes i – framför allt stöld, våld, olaga skogsavverkning och jakt. Runt 80 procent av edgärdsmålen i Marks härad gällde dessa kategorier. Dessa är samtliga manliga brottskategorier, det vill säga brott män begick i betydligt större utsträckning än kvinnor. Kvinnor anklagades istället oftare för sexuella överträdelser och trolldom.³² Det enda mål i mitt material där en kvinna fullbordade en edgärd rörde, som sagt, trolldom, och var på det sättet typiskt för sin tid. När en kvinna anklagades för ett ”manligt” brott sköttes processen av en man. Denna slutsats stöds av Maria Sjöberg, som i en undersökning av skiljemål i Dalarna under senare delen av 1500-talet har konstaterat att kvinnor gick ed för kvinnor gällande kvinnliga uppgifter såsom barnalstring och gårdssysslor, medan män gick ed för män gällande manliga uppgifter såsom jordfrågor och andra offentliga uppgifter.³³

Klart vanligast var att edgärd utfästes i stöldmål. Stöld var också ett grovt vanhelgande brott, under perioden betydligt mer skambelagt än våldsbrott.³⁴

Att stjäla var att göra något i löndom, vilket talade emot de föreställningar man hade av att ärliga män utförde sina handlingar öppet och offentligt. Att stjäla var också att förneka ett föremåls rätta ägares rättigheter, och Erling Sandmo menar att det därför kunde ses som ett sätt att ljuga och leda till förlust av ära, då en ärlig (ärofull) man inte ljög.³⁵ Marks härad var under 1600-talet ett fattigt område, som i början av perioden utarmades av kriget mot Danmark och därefter upprepade gånger riskerade hungersnöd. Att stjäla i ett sådant område äventyrade överlevnadsmöjligheterna, vilket bör ha resulterat i än starkare samhällelig fördömelse av brottslingen.³⁶

Vad som framkommer av materialet är således en bild som i mycket stöder hur tidigare forskning uppfattat edgården, att den användes som en offensiv rättighet inom en konfliktlösande rättsskipning för att försvara den anklagades heder och ära. Men min undersökning fördjupar även bilden. Edgården synlig- och offentliggjorde ett rykte som, om det låg dolt, inte var möjligt att bemöta på annat sätt. Genom att demonstrera den anklagades sociala makt och hans (för det var alltså oftast en man) plats i den homosociala offentligheten skapade den en arena för samtal och konfliktlösning. Den var således inte bara ett försvarsmedel, utan även ett maktmedel för den som visste att använda det. Kvinnors tillgång till institutionen var starkt begränsad, och deras heder försvarades bäst av den man som, i enlighet med hushållsideologin, var ansvarig för dem. Genom att begagna sig av institutionen gjorde män anspråk på att vara delaktiga i maktrelationen överhet/undersäte som upprätthölls på tingen, en maktrelation som kvinnor effektivt utestängdes från.

Förändrade förutsättningar

Jag har ovan visat hur edgårdsprocessen användes under den första halvan av 1600-talet i Marks härad. Därefter hände något, en förändring som kan knytas till ett år: 1653. Fram till 1653 hade Marks häradsting haft en härads-hövding och en annan tingsförrättare. Häradshövdingen hade alltså dittills utsett en vikarie som fungerade som tingets domare. Tidigare forskning har visat att härads-hövdingens intåg på tinget var ett led i en professionaliseringsprocess som staten inlett för att uppnå större enhetlighet i och överblick över sitt rättsväsende. Det var en del av den judiciella revolutionen.³⁷ Men 1653 var också det år då Johan Stiernhöök på drottning Kristinas befallning utfärdade en förordning som ändrade edens ordalydelse i edgården. Förordningen syftade till att minska risken för mened och således mildra de svärandes samvetskval, men fick som vi ska se motsatt effekt. Låt oss först diskutera härads-hövdingens intåg på arenan, för att därefter studera förordningen.

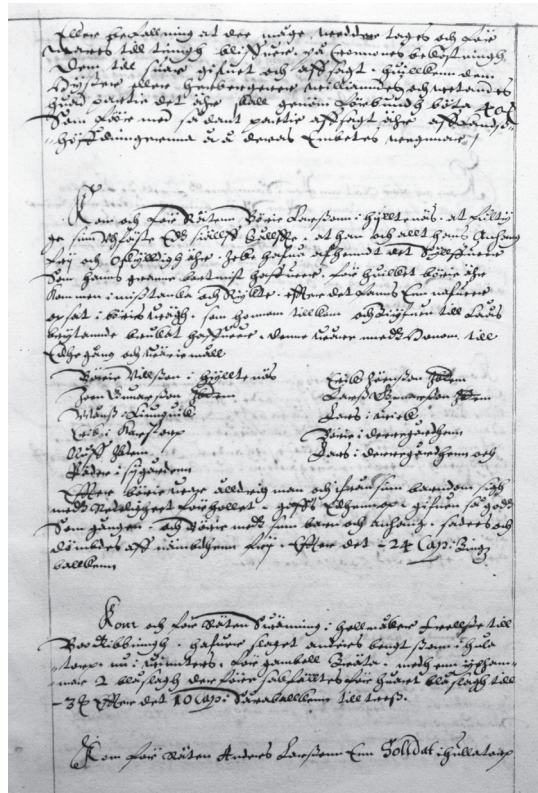
Efter ett år utan varken härads-hövding eller ting utsågs 1655 Christoffer Gyllengrip till härads-hövding, och han satt på ämbetet fram till 1680. Han

fungerade från 1655 också som tingsförrättare, fram till 1676. I mitt material är han synlig på många av tingen under dessa år, och det verkar som om han personligen närvarade och höll tingen, även om detta inte kan säkerställas.³⁸ Gyllengrip var assessor och hade därmed viss juridisk skolning. Attityden mot edgårdsprocessen var hårdare bland de juridiskt skolade, och deras intåg på häradstingen har angivits som en anledning till dess minskade användning. Detta märks också exempelvis på Johan Stiernhööks samtida behandling av ämnet, som innehåller allvarlig kritik mot institutionen.³⁹

Under Gyllengrips år som häradshövding begränsades edgårdsprocessens användning i Marks härad. Mellan 1610 och 1653 förekom 132 mål där edgårdsprocessen figurerade, mellan 1655 och 1676 endast 13. Det är en drastisk förändring – vars innebörd blir än mer intressant när man granskar de mål som ändå avslutades med edgårdsprocessens hjälp. Målet med Anders Andersson kan tas som exempel. Första gången Anders ställdes inför rätten var i december 1660, då Börta Andersdotter anklagade honom för att vara far till hennes barn. Brottet var allvarligt, då Anders var gift med en annan kvinna – hor skulle bestraffas med döden. Samlaget skulle ha skett när Börta tillsammans med Anders tagit skydd från regnet under ett träd på väg till smeden. Han nekade men kunde inte säga vem som annars skulle kunna vara fader till barnet, och utfäste därför en tolvmannaed till nästa ting.

I april året därefter återkom de, och Anders hade med sig edgårdsmän. Börta protesterade dock: En av dem var Anders morbror, en annan hans hustrus syskonbarn. Dessutom ändrade sig två av dem efter rättens förmaningar om vad eden innebar, och ville inte längre svära. Men eftersom Anders fortfarande nekade till handlingen fick han en ny chans till nästa ting att hitta mer passande edgårdsmän. I november samma år återkom så målet, men denna gång hade Anders inte fått med sig några edgårdsmän. Han förklarade detta med att ärendet dragit ut så på tiden, att ingen längre ville hjälpa honom. Nu trädde också Börtas far Anders Carlsson inför rätten. Han sade att den anklagade Anders hade försökt få honom att ta tillbaka anklagelserna – ett påstående som förlänade honom en örfil av den anklagade – och att den anklagade tidigare även frågat honom ifall det var han själv eller en viss Jon som var far till barnet. Anders Carlsson svor på att hans vittnesmål var sant. Då inte ens Anders Andersson efter detta var villig att svära ed för att göra sig själv fri bedömde rätten saken som ”så god som bekänd”. Oviljan att svära menade man var *tacita confessione*, tyst bekännelse.⁴⁰

Borta är spåren av en offensiv bonderätt där eden utfästes för att återupprätta en persons heder. I fallet ovan utfäste Anders Andersson visserligen själv sin ed, men annars under perioden ådömdes eden i hälften av målen – något som knappt hade inträffat tidigare. Även i övriga fall fanns tydliga anledningar till misstanke. De många mål där eden utfästes trots att bevis

1638 års dombok, Sommaringet 30/4, Göta hovrätt, mål 3.

Källa: Vadstena landsarkiv.

saknades hade alltså försvunnit, och det förefaller som om Gyllengrip nekade bönderna möjlighet att utfästa ed ifall inte halva bevis fanns, helt enligt lagens riktmärken. Institutionen hade därmed bytt händer, och gick från att vara del av böndernas bevisrätt till att bli häradshövdingens tvångsmedel. Men detta var inte den enda nyheten. Edgårdsmännens roll hade också förändrats, och de misstänkliggjordes i allt högre grad även av den närvarande allmogen. I fallet ovan protesterade Börta mot edgårdsmännens släktskap med den anklagade, i ett annat mål protesterade käranden mot att en av edgårdsmannen inte borde tillåtas svära, då han tidigare hade hotat honom till livet.⁴¹ Detta var en utveckling som skulle förstärkas även efter Gyllengrips tid, och mot slutet av 1600-talet svors inte en enda edgård utan att först ha ifrågasatts och granskats. Här är också kvinnors roll i institutionens förändrade förutsättningar synlig: Fast de ofta företrädde av sin make eller far, oavsett om de var svarande eller kärande, tog de plats under den senare hälften av 1600-talet genom att ifrågasätta edgårdsmännen.

Edgårdsprocesserna försvann från Marks häradsrätt efter 1676, och under knappt tio år förekommer inget sådant mål i materialet. Därefter tillträdde en ny häradshövding, Samuel Ehrencrona, som 1693 i sin tur ersattes av Anders Hylthén. Under deras tjänstgöringsperioder skedde en liten ökning av antalet edgårdsprocesser; under institutionens sista decennium ingick den i 13 mål. Samtliga ålades den anklagade av rätten, och de var långt ifrån oproblematiske. Många gånger hade den anklagade misslyckats med att samla ihop tillräckligt många edgårdsmän och bad om uppskov, vilket resulterade i att vissa mål var uppe tre, fyra eller rentav nio gånger i rätten. I ett mål fick den anklagade beviljat uppskov då han menade sig ha fått för kort tid på sig att hitta några edgårdsmän – han hade ju nyss blivit utsläppt från fängelset, där han suttit för anklagelsen.⁴² Till följd av liknande problem dryftades edgårdsprocessen på i stort sett varje ting under den sista tioårsperioden, då problemen var som värst. Edgårdsmännen fick finna sig i att granskas och kritiseras, och allt färre antal edgårdsprocesser lyckades.

Många tvekade alltså inför att ställa upp som edgårdsmän för en anklagad. Med tanke på hur edgårdsprocessens användning förändrats under 1600-talet är detta egentligen inte förvånande; under slutet av 1600-talet var institutionen inte något frivilligt rättsmedel en hedervärd man kunde använda sig av, utan snarare ett tecken på skuld eftersom den ålades den anklagade av rätten ifall denna inte ansåg att han kunde frias. Under andra hälften av 1600-talet började edgårdsmännen misstänkliggöras, och mot slutet av århundradet hade processen fullbordats – nu avstod man från att ställa upp som edgårdsmän för den anklagade. Faktum är att endast ett mål under denna period hade en någotsånär enkel upplösning. Den 24 september 1688 anklagades Jon i Flyxhult för att ha stulit rovor av Sven i Hulu. Misstanken hade uppstått eftersom Jon bodde närmast och var beryktad för att ha stulit förut. Dessutom ville varken hans grannar eller nämnden fria honom. Han ådömdes då tremannaed till nästa ting. Den 28 januari 1689 återkom han mycket riktigt med två andra män och fullbordade eden. Därefter blev han frisagd. Märk dock att hans grannar vid första tillfället inte hade velat fria honom. Det var kanske tur för Jon att han endast ådömdes tremannaed, och därtill tilläts fylla den med sig själv.⁴³

Det är intressant att förhållandet var liknande i Norge. Där ådömdes ederna, och en stor del av dem stötte på problem. För det första verkar de flesta av dem ha lösts utanför tinget efter att edgård hade ådömts, hela 70 procent återkom inte för att uppfylla eden men blev heller inte dömda. Av återstående fall misslyckades mer än hälften. Även Næss drar slutsatsen att en ådömd ed misstänkliggjorde den anklagade, vilket fick hans grannar att tveka över att ställa upp som edgårdsmän.⁴⁴ Den breda uppslutning som fanns i Marks härad före 1653, den uppslutning som bland annat Ankarloo har sett som tecken på edgårdens folkliga förankring, var som bortblåst.

En misstänkt man

Ytterligare en omständighet som kan bidra till att förklara förändringen utgörs av edens omformulering, som stadgades i en kunglig förordning år 1653. Tidigare hade svaranden svurit på att inte ha begått den brottsliga handling han anklagades för, och edgärdsmännen hade svurit att ”hans ed är ren och icke men”, det vill säga att han talade sanning. Med en sådan formulering var edgärdsmännens funktion att intyga att den anklagade var en ärlig, hederlig man som varken ljög eller begick brott.

Jag nämnde inledningsvis att Johan Stiernhöök förhöll sig kritisk till edgärdsprocessen, och det var också han som tjugo år innan hans stora verk publicerades hjälpte drottning Kristina att författa straffordningen i vilken edens omformulering ingick. I denna angavs edgärdsmännens själsslåga inför att svära sannhetskeds som orsak till förändringen, och för att mildra denna stadgades att den anklagade därefter skulle svära *juramentum veritatis*, medan edgärdsmännen skulle svära *juramentum credulitatis*. Detta innebar att den anklagade skulle svära på att det han sade var sant medan edgärdsmännen skulle svära på att de inte visste något sannare än att det den anklagade sade var sant.⁴⁵

Om förändringen skedde för att mildra edgärdsmännens själsslåga borde den ha lett till att det blev lättare att svära eden. Den krävde ju nu mindre av edgärdsmännen än tidigare – då hade de behövt svära att den anklagade talade sanning, nu endast att de trodde att det var sant. Risken för mened skulle bli mindre, menade man, eftersom edgärdsmännen inte längre begick mened förutsatt att de svor i god tro. Tidigare hade även edgärdsmännen kunnat straffas för mened ifall den anklagades ed visade sig falsk, eftersom de svurit just på att den var sann. Men omformuleringen fick en oväntad effekt.

Både rätten och lokalsamhället verkar ha blivit alltmer misstänksamma mot edgärdsprocessen och medvetna om risken för mened. Jäv åberopades i en betydligt större andel av fallen än tidigare, och rätten var noga med att informera de svärande om de straff som förelåg en menedare, både världsliga och eftervärldsliga. Förordningen där eden omformulerades lästes förmodligen upp i kyrkan som brukligt var, och bör ha påverkat hur man såg på eden. Genom att påtala möjligheten av mened, och därmed poängtera vikten av att tala sanning inför rätten, medförde förordningen en annan syn på edgärdsprocessen än den som dittills varit i bruk på tinget. Edgården skulle inte längre skydda och återupprätta en mans heder, utan istället avgöra sanningen i sakfrågan. Såsom eden tidigare varit formulerad garanterade den en mans heder, då såväl han själv som hans vänner med honom svor på att han inte begått ett brott. Nu svor man inte längre på det, utan på att man inte *trodde* att han begått något brott, och genom omformuleringen tvingades man ac-

ceptera att möjligheten ändå fanns att han var skyldig. Ett ”kanske” kunde inte återupprätta någons ära.

På så sätt hade en situation infunnit sig där edgärdsprocessen var utsatt för angrepp av överheten med flera medel: nya, välutbildade härads hövdingar som begränsade användningen i praktiken och en ny formulering som begränsade tillämpningen. Vad som är särskilt intressant är dock hur allmogen förhöll sig till förändringarna. Begränsningarna framkallade reaktioner hos dem som i sin tur bidrog till att förändra institutionen ytterligare, genom att de anpassade sig och använde de nya förutsättningarna för sina egna syften. Genom att själva delta i misstänkliggörandet av edgärdsmännen och vara vaksamma på jävsituationer bevakade man sina intressen inför en institution som förlorat det förtroende den tidigare besatt. Därigenom medverkade man i och för sig till att institutionen undergrävdes, men man såg till att det gjordes på ens egna villkor.

Bengt Ankarloo hävdar att det var utvecklingen mot en överhetsjustis som gjorde edgärdsprocessen överflödigt och ledde till dess avskaffande. Denna uppfattning delas av såväl Hans Eyvind Næss, Marja Taussi Sjöberg som Seppo Aalto, Kenneth Johansson och Erling Sandmo.⁴⁶ Ovanstående analys visar på rimligheten i ett sådant påstående, men också på ensidigheten i det. Den judiciella revolutionen gör edgärdsprocessens avskaffande förståeligt, men den kan inte ensam förklara händelseförloppet. Varje förändring – de utbildade domarnas intåg på häradsrätterna, edens omformulering 1653, avskaffandet 1695 – hade sin motsvarighet på den lokala arenan, och händelserna där skedde i växelverkan med dem på högre nivå. Hur allmogen mottog edens omformulering spelade roll för hur utvecklingen fortlöpte, och bidrog till att minska edgärdens legitimitet. Att rätten övertog initiativet genom att försvara utfästning och istället själv ådöma eder var något som resulterade i ett minskat förtroende från allmogens sida. Svårigheten i att samla edgärdsmän mot slutet av perioden tyder på att det förmodligen inte hade gjort någon skillnad ifall man då åter tillät att själv utfästa edgärd: Det fanns inte längre något intresse av att använda institutionen som offensiv rätt. Männens heder fick försvaras på annat sätt. Edgården hade gått från att vara en upprättelse till att bli en anklagelse i sig – dess fokus hade skiftat från ära till skuld.

Avslutning

Tidigare forskning har ofta använt edgärdsprocessen som ett exempel på en folkligt orienterad rättvisa, där konfliktlösning snarare än skuldfrågan stod i centrum. Heder och ära har setts som centrala begrepp för att förstå edgården, som man har sett som ett offensivt medel i den anklagades händer. Denna

beskrivning bekräftas av min undersökning, men endast fram till mitten av 1600-talet. Därefter sker en förändring, som inte enbart kan förklaras utifrån att mer utbildade domare var mer skeptiska till institutionen och därför såg till att begränsa dess användande. Där tidigare forskning har sett en långsam men säker avveckling, genom vilken edgården i det tysta förpassades till historien, har min undersökning visat att skeendet var mer komplicerat än så. När en välutbildad häradshövding tog över på Marks häradsting begränsades möjligheten att själv utfästa edgård, och istället ålades denna den anklagade av domaren. Samtidigt förändrades edens ordalydelse så att de medsvärande inte längre garanterade att den anklagade var oskyldig utan endast svor på att de inte hade några skäl att tro något annat. Tillsammans ledde dessa förändringar till att edgårdsprocessens grund underminerades; den kunde inte längre användas till att försvara en mans ära, och inte ens när en ny häradshövding som var mer tillåtande till institutionen tillträdde uppstod det något initiativ till att använda den offensivt. Edgården hade vid slutet av 1600-talet förlorat sin legitimitet även bland folket, och att bli ålagd edgård kom att implicera skuld.

Förändringarna som initierades av häradshövding och krona under 1600-talet syftade inte nödvändigtvis till att avskaffa edgården, utan i första hand till att begränsa dess användning. Av oro över mened, Guds straff och samhällets förvirring försökte man minska riskerna med institutionen genom att ändra ordalydelsen i eden så att de svärande inte löpte lika stor risk för mened, och genom att kräva halva bevis innan edgården kunde komma ifråga beskar man effektivt allmogens möjlighet att utfästa edgård på eget bevåg. Men det var först genom allmogens tolkning av förändringen som edgårdens fundament allvarligt kom att ruckas. Legitimitetsförlusten kunde inte repareras, och därigenom kan själva avskaffandet 1695 snarast ses som en detalj – den centrala förändringen hade redan skett ute i häraderna, på det lokala planet.

Edgårdens avskaffande skedde däremot inte i det tysta som ofta har implicerats i den tidigare forskningen, utan var snarare ett resultat av att allmogen tog ordet. Man blev allt mer misstänksam mot den anklagade som ådömts edgård, och ventilerade öppet sina tvivel mot såväl edgårdsmännens som den anklagades ärlighet. I detta var även kvinnorna delaktiga. Under 1600-talets första hälft deltog de sällan själva i svärandet av ederna, även om de förekom på såväl anklagande- som svarandesidan i konflikterna. Istället lät de en make eller far ta över processen då detta gav ökad legitimitet. Då edgårdsmännen började ifrågasättas tog kvinnorna en mer aktiv roll genom att delta i misstänklighetsförklaringen. Ett maktperspektiv på kvinnors användande av edgårdsprocessen har möjliggjort inte enbart iakttagelsen att män svor ed för kvinnor, något som inte har uppmärksamrats av den tidigare forskningen, utan också

slutsatser om vad kvinnorna hade att tjäna på en sådan ordning: de fick genom den möjlighet att bemöta ett rykte. Däremot var kvinnorna utestängda från andra av edgårdens fördelar; de män som lyckades med edgården förstärkte sin makt genom att hävda sin heder och plats i offentligheten, en möjlighet som inte tillföll kvinnor. Jag menar att man bör förstå edgårdsprocessen som en homosocial arena, där kvinnor oftast var representerade endast indirekt.

Vad jag visat med denna artikel är att även en förordning som till synes passar utmärkt väl in i den övergripande judiciella utvecklingen måste förklaras utifrån de direkta omständigheterna. Genom att se hur lokalsamhället mottog och reagerade på en sådan förändring förstärks bilden av ett handelsförlopp som inte nödvändigtvis pekade i en riktning. Edgårdsprocessens avskaffande var inte en tyst och långsam historia som försiggick på högsta nivå långt borta från häradstingens vardag. När lokal praxis glöms bort i historieskrivningen riskerar man att få en ensidig historia, där bysamhällets möjlighet och förmåga att påverka förbises.

From honour to guilt: Swedish peasants, the authorities, and the institution of oath helpers

This article examines the institution of oath helpers in seventeenth-century Sweden using the example of the Marks hundred. In the Middle Ages, *edgård* (lit. oath-token; compurgation or wagers of law) was central to Swedish law, and it is often held up as an example of popular-oriented justice intended to resolve conflicts more than to determine the matter of someone's guilt. It was abolished in 1695, but it has often been assumed that it had fallen into disuse long before, and that its abolition was a formality. However, there have been no substantial studies to support this assumption. Instead, historians have followed the lead of the seventeenth-century legal experts and their criticism of the institution, and have linked its abolition with advent of the experts in the hundredal courts following Sweden's judicial revolution. The article tests the assumptions about the institution of oath helpers by studying how it was employed in practice, and asking whether the experts' attitude was reflected in its more restrictive use in the hundredal courts. Is it correct to assume that the district-court session chairmen, the authorities in this instance, were the driving force behind this?

Of the 158 cases recorded in the Mark hundredal court's judgement books, 132 occurred before 1653, a year which seems to have been something of a turning-point. Thus far the study confirms the historians' view that the institution of oath helpers was a grass-roots, conflict-solving measure, and shows that it was used as a pre-emptive measure by defendants in order to restore their honour and place in public life. With one lone exception only male

defendants used oath helpers, since if women were accused of a crime their husbands or fathers, who had greater authority in the district courts, would swear for them. The institution of oath helpers should thus be seen as a homo-social arena. However, 1653 saw a change, and the article outlines two reasons for this: the appointment of educated judges to the hundredal courts; and an ordinance that altered the entire tenor of the oath itself. Together these two facts meant that the institution of oath helpers became a means to determine guilt rather than to resolve conflicts, which meant that it could no longer be used to restore a defendant's honour. Instead of being used proactively and at the defendant's prompting, oath helpers became something required of the defendant by the judge where the case rested on partial evidence; ultimately it came to imply guilt. The study shows that the peasantry, both women and men, set out to undermine the legitimacy of the institution by increasingly questioning the defendants and oath helpers' honesty. It became more and more difficult to find willing oath helpers.

The article shows that educated hundredal court judges effectively curbed the use of oath helpers, but it was not only for this reason that it was abolished. It was the peasantry's interpretation of the changing circumstances of the oath that finally eroded its usefulness and made its abolition unavoidable.

Keywords: oath helpers, honour, homo-sociality, seventeenth century, Sweden, legal revolution

Noter

- 1 Denna artikel bygger på Sari Nauman, "Tolv ärliga män. Edgärdsprocessens användning och funktion i Marks härad under 1600-talet", opublicerad magisteruppsats, historiska institutionen, Göteborgs universitet, Göteborg 2009. Stort tack till min handledare professor Maria Sjöberg samt professor Lennart Andersson Palm som genom sammanställandet av ett register över Marks häradsrätts domprotokoll har förenklats min forskning. Tack också till *Scandias* två anonyma granskare för kloka kommentarer.
- 2 Marks häradsrätts domprotokoll, den 30 oktober 1626 (mål 17). Då samtliga fall är hämtade från Marks häradsrätts domprotokoll kommer hänvisning i fortsättningen endast gälla datum (och mål), där så finns angivet.
- 3 Antalet edgärdsmän/-kvinnor berodde på brottets allvar och på hur starka presumtioner som fanns; även tre- och sexmannaeder var vanligt förekommande. I specialfall krävdes kvalificerade tolvmannaeder, t.ex. tre gånger tolv män. Det var också vanligt att man utfäste ed "sig själv tolfte" (eller tredje, sjätte), dvs. att man lovade att ha med sig elva andra personer och själv fylla den tolfte platsen.
- 4 Nämndprocessen innebar att nämnden friade eller fällde den anklagade efter de bevis som presenterats för den. Se Göran Inger, *Svensk rätts historia*, Malmö 1997, s. 53.
- 5 Inger, s. 52–56, 117, 157; Jan Eric Almquist, *Den svenska processrättens historia*, Stockholm 1954a, s. 56; Johan Olofsson Stiernhöök, *Om svears och götars forna rätt*, Stockholm 1981, s. 87.
- 6 Olaus Petri Domareregler nr 28 i Olaus Petri, *Skrifter i urval. Urval, inledning och kommentarer av Gunnar T. Westin*, Stockholm 1968, s. 237.

- 7 Stiernhöök, s. 82–89.
- 8 Detta problem har tidigare påtalats av Bengt Ankarloo, ”Kommentar til Hans Eyvind Næss”, *Historisk Tidskrift* nr 2 1991, s. 215. För exempel på hur edgärdsprocessen har behandlats i forskningen, se Ditlev Tamm et al., ”The Law and the Judicial System”, i *People Meet the Law. Control and Conflict-handling in the Courts. The Nordic Countries in the Post-reformation and Pre-industrial Period*, (red.) Eva Österberg och Sølvi Sogner, Oslo 2000; Marja Taussi Sjöberg, *Rätten och kvinnorna. Från släktmakt till statsmakt i Sverige på 1500- och 1600-talet*, Stockholm 1996, s. 21f.
- 9 Underrätterna skulle insända sina protokoll till hovrätterna för kontroll, vilket fick som resultat att alltfler protokoll finns bevarade.
- 10 Endast två år saknas, 1623 och 1654. Dessa år saknas också antingen tingsförrättare eller häradshövding för Marks häradsrätt, vilket skulle kunna förklara frånvaron av ting. Se Jan Eric Almquist, *Lagsagor och domsagor i Sverige: med särskild hänsyn till den judiciella indelningen*, 1, Stockholm 1954b, s. 215f.
- 11 Registret presenteras i Lennart Palm (red.), *Marks häradsrätts dombok. Kronologiskt register*, opublicerad, Göteborgs Landsarkiv, Avskriftssamlingarna. För en utförligare beskrivning av hur undersökningen har gått till, se Nauman.
- 12 Ivar Afzelius, *Om parts ed såsom processuellt institut*, Uppsala 1879, s. 33f, 63–65.
- 13 Ankarloo, s. 215f.
- 14 Hans Eyvind Næss, ”Mededsinstituttet. En undersøkelse av nektelsesedens utbredelse og betydning i norsk rettsliv på 1600-tallet”, *Historisk Tidskrift* nr 2 1991, s. 189–195. Citat från s. 195.
- 15 Taussi Sjöberg, s. 21–23.
- 16 Eva Österberg, ”Bönder och centralmakt i det tidigmoderna Sverige. Konflikt – kompromiss – politisk kultur”, *Scandia* band 55 nr 1 1989; Eva Österberg, ”Brott och rättspraxis i det förindustriella samhället. Tendenser och tolkningar i skandinavisk forskning”, *Historisk Tidskrift* nr 2 1993; Eva Österberg och Erling Sandmo, ”Introduction”, i Österberg och Sogner 2000. För en kritisk syn på kommunalismen, se Börje Harnesk, ”Den svenska modellens tidigmoderna rötter?”, *Historisk Tidskrift* nr 1 2002.
- 17 Jan Sundin, *För gud, staten och folket. Brott och rättskipning i Sverige 1600–1840*, Stockholm 1992, s. 11f.
- 18 Ankarloo, s. 215, 220f; Taussi Sjöberg, s. 22; Tamm et al., s. 49; Seppo Aalto, Kenneth Johansson och Erling Sandmo, ”Conflict and Court Encounters in a State of Ambivalence”, i Österberg och Sogner, s. 223–226.
- 19 Den 6 mars 1621 (mål 9), utfästes den 23 november 1620 mål 4. Ifall man misslyckades med en utfäst ed fälldes man för brottet, men det är svårare att uttala sig om de mål där edgården aldrig utfästes. Ifall bevis saknades och edgård inte utfästes, bör den anklagade ha friats. Det har dock inte varit möjligt att vidare kontrollera detta. Många sådana mål kan dessutom ha utelämnats ur protokollen eller aldrig ens kommit till häradsrättens kännedom.
- 20 Aalto, Johansson och Sandmo, s. 210.
- 21 Se t.ex. den 1 december 1617 (mål 7), den 12 oktober 1642 (mål 2).
- 22 Maria Ågren, *Att hävda sin rätt. Synen på jordägandet i 1600-talets Sverige, speglad i institutet urminnes hävd*, Stockholm 1997, s. 101f, 121f.
- 23 Detta innebar att den anklagade ej behövde svära själva eden, utan endast förklara sig villig att svära den. Eden räknades då ”så god given som gången”.
- 24 Den 3 juni 1616 (mål 9).
- 25 Ankarloo, s. 219.
- 26 I det första målet utfästes eden den 19 april 1615 (mål 1), Lars återkom den 9 maj 1615 (mål 9), men kunde inte fullborda eden. Det andra målet togs upp den 31 oktober 1614 (mål 3) (jag har ej lyckats hitta utfästningen).

- 27 Enligt lagen var det bara bofasta män som fick svära eder, men det verkar ändå ha varit praxis att kvinnor gick ed för kvinnor. Se Sundin, s. 84.
- 28 Målet förekommer först den 12 april 1619 (mål 11), och eden ädöms den 15 april 1619 (mål 2). Den fullbordades den 11–12 november 1619 (mål 19).
- 29 I tingens praktik godkändes dock kvinnors vittnesmål, framför allt i frågor där de ansågs ha större insikt än män. Kvinnor vittnade således ofta i mål gällande barnamord, där endast de ansågs kunna ha tillförlitlig kunskap kring huruvida barnet hade varit dödfött eller ej. Se Christine Ekholst, *För varje brottsling ett straff. Föreställningar om kön i de svenska medeltidslagarna*, Stockholm 2009, s. 74.
- 30 Karin Hassan Jansson har funnit ett mönster som liknar mitt i sin undersökning av våldtäktsmål. Se Karin Hassan Jansson, *Kvinnofrid. Synen på våldtäkt och konstruktionen av kön i Sverige 1600–1800*, Uppsala 2002, s. 170–202. Kvinnor vars make företrädde dem i rätten hade större chans att bli trodda. Makens närvaro gav alltså auktoritet.
- 31 För en diskussion kring hushållsideologin, se t.ex. Erling Sandmo, *Voldssamfundets undergång. Om disciplineringen av Norge på 1600-tallet*, Oslo 1999, s. 229–231.
- 32 Sundin, s. 463–469.
- 33 Maria Sjöberg, *Kvinnors jord, manlig rätt. Äktenskap, egendom och makt i äldre tid*, Hedemora 2001, s. 77f. I andra härader verkar det ha varit något vanligare att kvinnor gick ed än vad fallet var i Marks härad, men det var långtifrån lika vanligt som att män brukade institutionen.
- 34 Heikki Ylikangas et al., ”Family, State, and Patterns of Criminality. Major Tendencies in the Work of the Courts 1550–1850”, i Österberg och Sogner, s. 80f.
- 35 Sandmo, s. 119–123.
- 36 Jfr Sundin, s. 119–121.
- 37 Se t.ex. Inger, s. 114f; Kjell Å. Modéer, *Historiska rättskällor. En introduktion i rättshistoria*, Stockholm 1997, s. 122; Sundin, s. 448f.
- 38 Almquist 1954b, s. 8f, 215f. Det kunde hända att häradshövdingens namn skrevs med i tingsprotokollet fast han inte var närvarande. De många latinska termer som började användas i Marks tingsprotokoll från denna tid är dock tecken på att det åtminstone var en utbildad skrivare, och Gyllengrips närvaro är därför trolig.
- 39 Stiernhöök ansåg att användningen borde begränsas, dock verkar han ha menat att den även fyllde en funktion. Se Stiernhöök, s. 72–89, även Sundin, s. 450; Ankarloo, s. 220f.
- 40 Den 3–5 december 1660 (mål 4), den 8 april 1661 (mål 4), den 25 november 1661 (mål 1). Detta är den enda gången jag i materialet funnit tecken på den syn på eden som ett själsligt tortyrmedel, som Ivar Afzelius menar existerade. Se Afzelius, s. 11f, 75. Rädslan för Guds straff skulle i enlighet med denna syn verka så avskräckande att en skyldig inte skulle våga svära sin ed.
- 41 Vårtinget 1663 (mål 19).
- 42 Den 2 maj 1689 (mål 3). Eden ädömdes den 28 januari 1689 (mål 30), och fullbordades den 2 september 1689 (mål 5).
- 43 Den 24 september 1688 (mål 7), den 28 januari 1689 (mål 48).
- 44 Næss, s. 195.
- 45 Johan Schmedeman, *Kongl. Stadgar, förordningar, bref och resolutioner, ifrån åhr 1528. In til 1701 angående justitia och executions- äbrender, med een förteckning på stadgarne främst, och ett fulkomligt orda-register efterst wid wercket öfwer thes: Innehåld; uppå hans kongl. May: Tz allernådigste befalning och privilegier, til thet almänne bästas tjenst, och hwars och ens särskilte nytto, såhunda med flijtt samlade, och genom trycket i dagzliuset befordrade*, Stockholm 1706, s. 295f.
- 46 Ankarloo, s. 220f; Næss, s. 195f; Taussi Sjöberg, s. 21–23; Aalto, Johansson och Sandmo, s. 223–226.